

Szociologizmusnak nevezzük azt a társadalomfilozófiai és szociológiai irányzatot, amely a társadalmi jelenségek lényegének meghatározásában nem folyamodott más tudományoktól – a biológiától vagy pszichológiától – kölcsönzött fogalmakhoz, hanem épp ellenkezőleg, ezeket a jelenségeket tekintette az elsődleges valóságnak, melyhez viszonyítva a pszichikus jelenségek csak származékosak.

E szemlélet kialakulása a XVIII. századra nyúlik vissza, amikor a francia reakció teoretikusai – de Maistre-rel és de Bonalddal az élen – a társadalmi szerződés elmélete ellen küzdve rámutattak, hogy az embernek ahhoz, hogy pszichikusan elég érett legyen egy ilyen nagy jelentőségű és átfogó szerződés megkötéséhez, már nagyon hosszú ideje társadalomban kellett volna élnie, hogy tehát a társadalmi élet az elsődleges tény, s az individuális akarati aktusok másodlagos és származékos tények. Comte elmélete újabb lökést adott az irányzat kifejlődésének. Mint tudjuk, Comte a pszichológia területét felosztotta a fiziológia és a szociológia között, és ezzel szembefordult a pszichologizmus-sal. E hagyományhoz kapcsolódva a XIX. század második felében számos olyan szociológus lépett fel, aki a pszichologizmus alaptalan igényeit elutasítva igyekezett kidolgozni és megalapozni a szociológiai elméleteket.

A szociologizmus alaptétele az volt, hogy a társadalom önálló valóság, amely különbözik az anyagi és a pszichikus valóságtól. Második tézise kimondta, hogy ez a valóság alkotja az emberi élet alapvető szféráját, s mintegy meghatározza az ember összes életfolyamatát, beleértve az észlelés, a megismerés és az érzelmi élet folyamatait. Ebből

azt a következtetést vonta le, hogy az egyéni pszichikus jelenségeket teljességgel meghatározza a társadalom, amelyben az adott egyén él. Mi több, az egész kultúrát és az emberi tevékenység valamennyi területét meghatározza az a társadalom, amelynek keretében létrejönnek, illetve léteznek. Vallás, erkölcs, művészet, nyelv, jog, irodalom – megannyi társadalmi jelenség, melyek vizsgálatára a szociológiai módszert kell alkalmazni. Sőt a tudomány alapfogalmai, mint „tér”, „idő” stb., ugyancsak társadalmi kategóriák, a kollektív tudat alkotásai, mert nem csupán a pszichikus valóság származékos a társadalmi valósághoz képest, hanem még az is a társadalmi valóság terméke, amit anyagi világnak nevezünk. A társadalom ebben az elméletben valamilyen emberek feletti képződménnyé növekszik, amely az egyénen abszolút módon uralkodik, s amelyet ez Isten vallási képzetében imád, amely megszabja az ember sorsát, értelmét, viselkedését, cselekvéseit, alkotásait, gondolatait és érzelmeit – az e társadalmat kutató szociológia pedig, ha nem is valamennyi tudomány, de legalábbis a humán tudományok legfontosabbikának rangjára emelkedik.

A szociologizmus tehát a „szociológiai imperializmus” végletes megnyilvánulása volt. Ez az elméleti telhetetlenség Comte téziséből sarjadt ki, amely szerint a szociológia minden nem-természeti jelenség alapvető tudománya. Az alábbiakban összefoglaljuk a szociologizmus képviselőinek legfontosabb nézeteit, különös figyelmet szentelve Durkheim rendszerének.

A SZOCIOLOGIZMUS KÉPVISELŐI

A szociologizmus és a pszichologizmus vitája különböző formákat öltött és különböző problémákra terjedt ki. Viták folytak pl. az alábbi kérdések körül: vajon a társadalmi jelenségek csupán a pszichikus jelenségek megjelenési formái-e, vagy fordítva? megmagyarázhatók-e a társadalmi folyamatok anélkül, hogy a résztvevőikben működő pszichikus mechanizmusokra hivatkoznánk? a társadalmat jellemző jegyek formálják-e tagjainak pszichikumát, avagy fordítva, az emberek veleszületett pszichikus jegyei határozzák meg a társadalmi csoportok jellemzőit? E vitáknak bő tápanyagot szolgáltatott a használt kifejezések többértelműsége, a pontos definíciók hiánya és az a körülmény, hogy a felvetett problémák empirikus úton nem voltak eldönthetők.

Comte óta folyt a vita a társadalmi valóságnak és a társadalomnak

– mint a szociológiai kutatások tárgyának – elméletéről. Ha szemantikai elemzést kívánnánk végezni, a „társadalmi” kifejezés két jelentésére kellene rámutatnunk. Itt természetesen csak azokról a megkülönböztetésekről van szó, amelyeket a szociologizmus és a pszichologizmus közötti viták implicite tartalmaznak. Ha ugyanis az egész úgynevezett társadalomtudományi szakirodalmat vizsgáljuk ebből a szempontból, a kifejezés jelentéseinek gazdagsága egyenesen szédítő. E kérdésre valamivel több figyelmet fordítunk később, a formális irányzatoknál, amikor a fenomenológiai szociológia híveinek arra irányuló kísérleteit tárgyaljuk, hogy meghatározzák a lényegét „annak, ami társadalmi”.

Az itt tárgyalt vitákban a „társadalmi” kifejezés egyszerűen a „pszichológiai” szó ellentétét jelentette. Pszichológiai mindaz, ami az emberrel veleszületett, természetéhez tartozik, társadalmi ezzel szemben mindaz, ami egyénen kívüli, emberek közötti. Az újabb – különösen az amerikai – szociológiai irodalomban ezt a kört a „kulturális” elnevezéssel jelölik. A „pszichológiai” az egyéni élmények és tapasztalatok belső világát, a „kulturális” vagy „társadalmi” pedig az emberi tevékenység objektív képződményeinek, termékeinek világát jelöli. A másik jelentésben „pszichológiai” annyi, mint „individuális”, „a társadalmi”-t pedig annak jelölésére tartják fenn, ami „közösségi” vagy „kollektív”. A szociologizmus képviselői gyakran összekeverték ezt a két jelentést,¹ úgyhogy az „individuális” és a „pszichikus” kifejezések jelentésének összezavarásából további nehézségek adódtak.

Mint mondtuk, a szociologizmus alapelvei ott rejlettek már a XVIII. századi társadalomfilozófiai tanokban is, melyekhez Comte is kapcsolódott; első szisztematikus megfogalmazásukat azonban a múlt század végén nyerték el, számos francia vagy franciául író gondolkodó írásaiban. Kiemelkedő helyet foglal el köztük a francia nyelven író és Párizsban publikáló orosz szociológus, *Eugène de Roberty* (Jevgenyij Valentinovics R., 1843–1915). „La sociologie” című művében (1880; ez egyébként az egyetlen olyan könyve, amely először 1876-ban oroszul jelent meg) és további munkáiban a pszichologizmussal élesen szembenálló nézeteket fejtett ki. Szociológiai nézeteinek magvát az ún. „bioszociális hipotézis” alkotta. Ennek segítségével igyekezett megmagyarázni, hogy valamennyi élőlény közül miért csupán az

¹ Vö. H. E. Barnes–H. Becker: Social Thought from Lore to Science. II. köt. 825. old.

emberben fejlődött ki maradéktalanul a pszichikus, intellektuális, érzelmi, erkölcsi élet. Hipotézise szerint a magasabb rendű értelmi tevékenység, azaz a tudás, az absztrakt gondolkodás stb., a biológiai organizmusok kölcsönhatásának terméke. Az értelmi működések forrása egyrészt tisztán biológiai tényezőkben (pl. az idegrendszerben), másrészt tisztán társadalmi tényezőkben, azaz az organizmusok kölcsönös egymásrahatásaiban keresendő. E tételének alátámasztására a következő érveket hozta fel.

A gondolkodás és a logikus okoskodás a pszichikus életben csak a nyelv kifejlődése után jelenhet meg, a nyelv viszont az emberek hosszú egymásrahatás-folyamatának eredményeképpen keletkezett.

A gondolkodás és az általa elért eredmények igazolt és „igaz” eszmék bizonyos készletéből, nem pedig az egyéni intellektusban önkényesen létrehozott tetszőleges képzetekből állnak, tehát feltételezik bizonyos kollektív tapasztalatok létezését. Minden elmélet vagy gondolatrendszer a kölcsönös egymásrahatás által létrehozott kollektív produktum.

Ilyen kollektív tapasztalatok felhalmozódása nélkül nem létezne a civilizáció haladása, sem a „szellemi” fejlődés, mivel minden egyéni tapasztalat nyomtalanul eltűnne. Az emberek kölcsönös egymásrahatása és érintkezései nélkül nem bontakozhatna ki szellemi élet.

A tudatos lelki élet kifejlődésének egyik feltétele az emberi elmére ható ingerek heterogenitása. Az olyan lényt, amely csak természeti környezetben él, nem érik összetettebb reakciók kiváltására alkalmas ingerek. Az ember mint organizmus csupán ösztönökkel felruházott lény. Az értelmi, intellektuális funkciók csak az egyének kölcsönös egymásrahatása során szerzett tapasztalatok nyomán fejlődnek ki. Ebből következik, hogy a pszichikus jelenségek nem lehetnek okai az emberek kölcsönös egymásrahatásának. Minthogy pedig ez a kölcsönös egymásrahatás minden társadalmi jelenség lényege, az eddigiekből adódik, hogy a pszichológiai elméletek, amelyek a társadalmi életet pszichikus jelenségekkel magyarázzák, tévesek. Éppen ellenkezőleg: a pszichikus jelenségek csak úgy magyarázhatók, hogy vagy biológiai tényezőkre, vagy társadalmi jelenségekre vezetjük vissza őket.

De Roberty a társadalmi jelenségeket osztályozva négy kategóriát különböztetett meg: 1. analitikus gondolkodás, azaz tudomány, 2. szintetikus gondolkodás, azaz vallás és filozófia, 3. szimbolikus gondolkodás, azaz művészet és 4. alkalmazott, gyakorlati gondolkodás, amely

a gondolkodás gyakorlati eredményeit az életre alkalmazza az emberi tevékenység minden területén.

A „társadalmi” definíciójából kitűnt, hogy de Roberty társadalmi-nak nevezett olyan jelenségeket, amelyeket sok más szerző habozás nélkül pszichikusnak minősített. Ugyanakkor azonban úgy vélte, hogy a gondolkodás társadalmi tényező, az együttélés terméke, s ezért egyike a társadalmi folyamatokat formáló elsődleges tényezőknél is. Így, megállapítva, hogy a társadalmi folyamatokat kozmikus, biológiai és társadalmi tényezők együttese határozza meg, döntő szerepet tulajdonít az utóbbiaknak, azokat kollektív gondolkodásként fogva fel.

De Roberty tehát azt vallotta, hogy az emberi pszichikum és jelenségei a közösségi élet származékos termékei. Hasonló tézisekkel lépett fel *Alfred Espinas* is, akinek számos műve közül legismertebb a „*Les sociétés animales*” (Állattársadalmak, 1878) című könyv, valamint az „*Être ou ne pas être, ou du postulat de la sociologie*” (Lenni vagy nem lenni, vagy a szociológia posztulátumáról, 1901) című cikk. E drámai cím alatt kifejtett tézise a következő: „A szociológia mint tudomány lehetetlen, ha nem fogadjuk el posztulátumként azt az állítást, hogy a társadalmi jelenségek a pszichikus jelenségek körén kívül eső külön jelenségcsoportot alkotnak, megfigyelhetők és törvényeik vannak.” Espinas a szociologizmus más híveivel hasonlóan a társadalmi jelenségek primátusát vallja a pszichikusakkal szemben, a társadalmi jelenségeket a jelenségek külön, a pszichikus jelenségekre vissza nem vezethető sajátos kategóriájának, a pszichikus folyamatok, keletkezésük és fejlődésük igazi okainak tekinti. Ha ezt az elméletet elvetjük, el kell fogadnunk az emberi értelem önnemzésének koncepcióját. Az egyén a közösségi élet produktuma; értelme, intellektusa a közösségi életben fejlődött ki, ennél fogva az abban végbemenő folyamatok nem lehetnek a társadalmi folyamatok kiváltó okai.

A szociologizmus híveivel tartozik a Franciaországban egykor híres szociológus és filozófus, *Jean Izoulet* is. Nagyon olvasott művében – „*La Cité moderne, métaphysique de la sociologie*” (A modern polis, a szociológia metafizikája, 1895) – szintén azt a tézist fejti ki, hogy az ember a közösség terméke. Ez a közösség kezdetben emberszabású lények csoportosulása volt, amely az együttélés és a kölcsönös egymásra hatás során alakult át emberi közösséggé, az emberszabású lények pedig emberré. Valamennyi magasabb rendű értelmi funkció a közösségi életben való részvétel következtében fejlődött ki, s így igazi okuk a közösségi élet.

A pszichologizmus és a szociologizmus közötti vitában számos szerző vett részt – köztük *D. Draghiescu* román szociológus, a „*Du rôle de l'individu dans le déterminisme social*” (Az egyén szerepe a társadalmi determinizmusban, 1906) című művével – de a szociologizmus elméleti álláspontját a maga teljességében *Émile Durkheim*, a francia szociológia történetének legkiemelkedőbb alakja fejtette ki.

ÉMILE DURKHEIM SZOCIOLÓGIAI RENDSZERE

Durkheimet a legkiválóbb francia szociológusként, a francia szociológiai iskola megalapítójaként tartják számon. Az ő munkássága rakta le az elméleti és szervezeti alapjait a francia szociológia fellendülésének századunk első felében. Ő volt a szociológia első professzora a Franciaországban létesített első szociológiai tanszéken, alapítója és kiadója a „*L'Année Sociologique*”-nak, amely 1896–1913 között a világ legjobb szociológiai folyóirata volt. Durkheim szociológiai koncepciói mély hatást gyakoroltak a humán tudományokra és a francia kultúrára. Mivel magyarázható nagy sikerük? Bizonyára azzal, hogy a legjobban fejezték ki a francia burzsoázia törekvéseit a századfordulón. Mindazok, a francia polgári tradícióknak oly drága eszmények – mint a demokrácia, a haladás, a szolidaritás –, amelyekről Pareto gonosz iróniával tépte le a fennköltség nimbuszát, rámutatva, hogy csupán kevésbé emelkedett ösztönök álcázására szolgáló szép szavak, Durkheimben heves védelmezőre és lelkes hitvallóra találtak. Durkheim egy olyan kor légkörében nőtt fel, amelyre jellemző a nagy erőfeszítés Franciaország újjáépítésére a poroszoktól elszenvedett vereség után, a Párizsi Kommun keltette rémület, s a republikánus út keresése a klerikális royalizmus és a szocializmus „véglelei” között. A polgári Franciaország Durkheimben megtalálta a maga ideológusát. A szolidaritást hirdette és küzdött a szocializmus ellen. A szociológiából levezetett világi morál elveit hirdette és harcolt a klerikalizmus ellen. Pedagógiai elméletében azt hirdette, hogy a nevelés nem más, mint az egyén felkészítése a fennálló társadalomban való életre. Küzdött a történelmi materializmus ellen, hangoztatva, hogy a vallás a társadalmi élet elsődleges ténye, benne rejlenek a társadalmat összetartó erők, de ugyanakkor követelte a vallási formák hozzáalakítását az új korhoz. Egyszerűen eleget tett mindazoknak a feltételeknek, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy eszméit a „felvilágosult” francia bur-

zsoázia úgy tekinthesse, mint amelyek legjobban megfelelnek érdekeinek és hajlamainak.

Durkheim egyesítette magában a kimagasló alkotó értelmiségi, a roppant szorgalmú tudós, a tehetséges szervező, a francia irodalom nagy hagyományaihoz méltó író és stilszta, valamint a jó előadó és nevelő vonásait. Párizsban olyan szociológiai gócpontot teremtett, amelynek hatása nemcsak egész Franciaországra, hanem más országokra is kisugárzott. Az általa kiadott folyóirat a világ minden részéről beküldött tudományos írásokat közölte, kimerítő bibliográfiákat adott a szociológia és a rokon tudományok valamennyi területéről, rengeteg anyagközlést, monografikus művet, elméleti tanulmányt, kritikát és recenziót tartalmazott. Az első világháború szétzúzta ezt a központot. Durkheim sok tehetséges tanítványa a fronton pusztult el, és belehalt sebeibe fia is, a kitűnőnek ígérkező tudós, akinek halála atyjáét is siettetette. Az 1858-ban született Durkheim 1917-ben halt meg.

Durkheim írói munkássága vaskos kötetekre rüg. Legfontosabbnak tekintett művei: „De la division du travail social” (A társadalmi munkamegosztásról, 1893); „Les Règles de la méthode sociologique” (A szociológiai módszer szabályai, 1895); „Le Suicide” (Az öngyilkosság, 1897); „Les Représentations collectives” (A kollektív képzetek, 1898); „Les Formes élémentaires de la vie religieuse” (A vallási élet elemi formái, 1912). Halála után jelentek meg, hátrahagyott kézírataiból: „Éducation et Sociologie” (Nevelés és szociológia, 1922); „Sociologie et Philosophie” (1924); „L'Éducation morale” (Az erkölcsi nevelés, 1925); „Le Socialisme” (1925). Ezenkívül sok tanulmánya és kisebb írása látott napvilágot a „L'Année Sociologique”-ban és más folyóiratokban.

Durkheim általános szociológiai koncepciója a pozitivisták tudományelméletén alapul. Amikor tudományos munkásságát megkezdte, a szociológia a rohamos fejlődés korát élte, nemcsak Franciaországban. Angliában, Németországban, az Egyesült Államokban szociológiai iskolák, folyóiratok, egyetemi tanszékek és kutatóintézetek keletkeztek. Lássunk néhány adatot. 1891-től jelent meg Olaszországban a „Rivista Italiana di Sociologia”, 1892-ben indult a „Revue Internationale de Sociologie”, 1895-ben az „American Journal of Sociology”. A Worms által alapított „Institut International de Sociologie” 1894-től működik. 1892-ben létesült az Egyesült Államokban az első szociológiai tanszék a chicagói egyetemen. Ezekben az években jelentek meg Spencer szociológiai oeuvre-jének utolsó kötetei, a földrajzi, fajantropológiai és

demográfiai irányzat számos képviselőjének művei; ekkor tette közzé műveit Tönnies és Simmel Németországban, valamint Tarde, Small és mások. Folytak a módszertani viták, és az érdeklődés előterében állott a szociológia mint önálló tudomány megteremtésének problémája.

Két módszertani irányzat ütközött össze: a pozitivisták és az antipozitivisták. Az első – a Comte által megfogalmazott elvi alapokból kiindulva – a szociológiát az induktív természettudományok mintájára kívánta felépíteni: az elemi szociológiai tények és alkotórészeik meghatározása, majd e tények megfigyelési módszereinek kidolgozása, hipotézisek felállítása és azok verifikálása. Ez az irányzat – Comte pozitivismusának hagyományaihoz híven – igyekezett kiküszöbölni a szociológiából az introspektív, pszichológiai megállapításokat. Ezt az irányzatot képviselte többek között Winiarski, Coste, később a behavioristák, valamint Neurath neopozitivismusa. Legfontosabb képviselője azonban Durkheim volt.

A másik, antipozitivisták irányzat a Dilthey által megfogalmazott alapokból indult ki, azt állítva, hogy a társadalmi tények – mint természetükénél fogva „szellemi” tények – minőségileg mások, mint a természettudományok által vizsgált tények, ennél fogva más kutatási módszereket és technikákat követelnek. Erről az irányzatról később lesz szó. Amikor Durkheim tudományos munkáját megkezdte, Németországban már javában folytak a viták Dilthey művei körül.

Durkheim mindenekelőtt azokat az általános feltételeket igyekezett meghatározni és megvalósítani, amelyek a szociológiát önálló tudománnyá tennék. Ahhoz, hogy egy önálló tudomány létezhesse, két feltételnek kell eleget tennie: rendelkeznie kell jól meghatározott tárggyal – amelyet kizárólag a szóban forgó tudomány vizsgál – és saját kutatási módszerrel. Ezt a két feltételt igyekezett Durkheim realizálni a szociológia vonatkozásában: definiálni a szociológiai kutatások kizárólagos tárgyát alkotó társadalmi tényeket és lefektetni a specifikus szociológiai módszer alapelveit.

A szociológia azonban akkor már évtizedek óta létezett és fejlődött. Amint a fenti rövid áttekintésből is láthattuk, fejlődésének különösen intenzív szakaszát alkották azok az évek, amikor Durkheim elkezdte munkásságát. Mindenekelőtt tehát ki kellett jelölni – nemegyszer kétségbe vont – helyét más tudományokhoz viszonyítva, tisztázni kellett, hogy az egymástól gyakran igen eltérő és egymást kölcsönösen kizáró különböző iskolákban, irányzatokban és társadalomfilozófiai rendsze-

rekben van-e valamilyen, mindezen szociológiai irányzatokra nézve közös elméleti alap, és léteznek-e olyan kritériumok, amelyek elkülönítik a szociológiát más társadalomtudományoktól, a közgazdaságtantól, az állam- és jogelmélettől, az etnológiától stb. Durkheim ebben a kérdésben a következő álláspontot foglalta el: „Egyrészt rendelkezünk nagyszámú, egymással össze nem hangolt tudománnyal vagy áltudománnyal, amelyek – bár tárgyuk azonos volt – nem vettek tudomást rokonságukról, az általuk vizsgált tények mély homogenitásáról, és csupán homályosan érzékelték azok racionalitását; másfelől rendelkezünk a szociológiával, amely ugyan tudatában volt ennek az egységnek, de túl magasan szárnyalt a tények fölött ahhoz, semhogy bármiképp befolyásolhatta volna kutatásuk módszereit. Égetően szükséges reform volt tehát bevezetni a szociológiai gondolkodást ezekbe a specializálódott kutatási technikákba és ezáltal átalakítani, igazi társadalomtudományokká tenni őket. Csak így vált lehetségessé, hogy a szociológia nem maradt absztrakt metafizika, a specialisták művei pedig nem korlátozódtak egymáshoz nem kapcsolódó és magyarázó érték nélküli monográfiákra.”² Más szóval, Durkheim véget akart vetni annak az állapotnak, amikor egyrészt a szociológusok a tényektől elszakadt nagy rendszereket konstruáltak, másrészt pedig különféle tudományok vizsgálták a társadalmi jelenségeket, anélkül, hogy azok természetével tisztában lettek volna. Durkheim megfogalmazta azt a tézist, hogy „a különböző specialisták által eddig egymástól függetlenül vizsgált valamennyi tény között szoros rokonság áll fenn. Nem csupán abban a tekintetben függnek össze egymással, hogy nem érthetjük meg őket, ha egyiket a másiktól elszigetelten vizsgáljuk, hanem alapjában véve természetük is azonos; ugyanannak a valóságnak a megnyilvánulásai, s ez a valóság a társadalmi valóság. Éppen ezért mindezeknek a tudományoknak azonos módszert kell alkalmazniuk. E módszer alapelve az a tézis, hogy a vallási, jogi, erkölcsi, gazdasági tényeket természetüknek megfelelően, azaz társadalmi tényekként kell vizsgálni. Akár leírásuk, akár magyarázatuk a cél, össze kell őket kapcsolnunk egy meghatározott társadalmi környezettel, egy bizonyos definiált társadalomtípussal, és ennek alkati jegyeiben kell keresnünk a vizsgált jelenségek meghatározó okait.”³

Durkheim úgy vélte, hogy csak így lehetséges az empirikus szocio-

² Lásd *A. Cuwillier*: Wprowadzenie do socjologii. Varsó 1947. 70. old.

³ „L'Année Sociologique”. II. köt. 11. old.

lógia megteremtése, amely a tények jól meghatározott területeit kutatja, de ugyanakkor nem szorítkozik monografikus regisztrálásukra, hanem egyben helyes magyarázó elmélettiket is adja. „Eljött az ideje, hogy a szociológia kilépjen az általánosságok köréből és a szakosodás útjára lépjen” – írja.

Ezek a megállapítások a szociológia új definícióját tartalmazták. A korábbi definíciók helyébe – amelyek a szociológiát a társadalomtudományaként határozták meg – Durkheim egy újat állított: a szociológia a társadalmi tények tudománya. Tehát nem a társadalommal, annak struktúrájával és fejlődésével foglalkozó tudomány, nem általános társadalomelmélet, hanem a társadalmi tények tudománya, a tények különböző területeit magyarázó különböző elméletek együttese. További lépés volt ez a Comte művében foglalt pozitivista törekvések megvalósítása irányában, amire Comte maga nem volt képes. Ehhez azonban mindenekelőtt a társadalmi tényeket kellett definiálni.

■ *A társadalmi tény definíciója és a kollektív tudat fogalma*

„Ha van szociológia, akkor az csak egy egyelőre ismeretlen és a többi tudomány tárgyától különböző világnak a tanulmányozása lehet. Márpedig a világ vagy realitások rendszere, vagy semmi.”⁴ A realitásoknak ez a rendszere a társadalmi tényekből áll, amelyek a tények „új fajtáját” alkotják. Durkheim mélyen meg volt győződve róla, hogy a szociológia tárgyát a valóság egy sajátos területének kell alkotnia, különben nem válhat önálló tudománnyá. Ebben tulajdonképpen két gondolat rejlik: az egyik – lényegében helyesen – hangsúlyozza, hogy világosan el kell különítenünk az általunk művelt tudomány tárgyát, a másik azonban súlyos félreértésekhez vezet. Durkheim ugyanis, továbbmenve, azt is ki akarta mutatni, hogy ez a tárgy sajátlagos, külön realitás, s ez arra készítette, hogy rendszerének elméleti alapvetésébe bizonyos metafizikai elemeket, jelesül a kollektív tudatra vonatkozó spekulációkat iktasson be.

Vizsgáljuk most meg először a társadalmi tények definícióját, azután pedig térjünk át a kollektív tudatra vonatkozó fejtegetéseinek elemzésére. Durkheim műveiben számos helyen tett erőfeszítést a társa-

⁴ *É. Durkheim*: Az öngyilkosság. Budapest 1967. 315. old.

dalmi tények meghatározására. Legtöbbször – mint legfontosabbat – a „Les Règles” első fejezetének végén megfogalmazott definíciókat említik: „Társadalmi tény minden olyan rögződött vagy nem rögződött cselekvési mód, amely az egyénre külső kényszert tud gyakorolni; vagy másként, amely egy adott társadalomban általánosan elterjedt, és egyéni megnyilvánulásaitól független önálló léttel rendelkezik.” Egmást kölcsönösen kiegészítő alapvető definíciók ezek. Durkheim azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi tény az egyének valamilyen viselkedésmódja, amely egyúttal hozzájuk képest külső és bizonyos nyomást gyakorol rájuk. Ilyen tény pl. a jog, a vallás, a nyelv, a divat stb. A nyelv az egyéntől függetlenül létezik, hozzá képest külső, rákényszeríti a szavak használatának módját, de ugyanakkor az egyének cselekvéseiben, azaz e nyelvnek ugyanazon egyének által való használatában nyilvánul meg. A nyelv, a divat, a szokások stb. nem anyagi dolgok, de külsők az egyénnel szemben, és rákényszerítik, hogy alávesse magát nekik. A divat pl. nem pszichikus valami, nem az ember pszichikus élménye, hanem objektíve létezik az egész társadalmi csoportban, és valamennyi tagjára rákényszeríti magát. Ezek a tények semmiképpen sem vezethetők le az egyén pszichikus élményeiből. „Minden egyes egyén, minden egyes erkölcsi tudat a maga módján fejezi ki a közös erkölcsöt; minden egyes egyén másként fogja fel és másként látja ezt az általános erkölcsöt. Egyetlen tudat sem képes kora általános erkölcsét a maga egészében felfogni.”

Durkheim újra meg újra visszatért a társadalmi tények e koncepciójának kifejtéséhez és pontosabb értelmezéséhez. Figyelembe véve egész munkásságát és műveiben szétszórt megjegyzéseit, *Georges Gurvitch* francia szociológus a különböző meghatározásokat és azok tartalmi intencióját a következőképpen fogja egybe: „A társadalmi tények a kollektív tudat állapotai, az egyéni tudattal szemben konzisztenciájukban átlátszatlanok és állandók, és arra nem visszavezethetők; kényszerben, nyomásban, intézményekben, külsőleg megfigyelhető szimbólumokban jelennek meg; a földrajzi és demográfiai bázis átalakulásában materializálódnak és egyben áthatják ezeket azon eszmények, értékek és eszmék révén, amelyek felé a kötetlen aspiráció- és eszmeáramlat aspektusában tekintett kollektív tudat törekszik.”⁵

Próbáljuk meg kiemelni e definíció egyes mozzanatait. A társadalmi

⁵ *G. Gurvitch*: Le problème de la conscience collective dans la sociologie de Durkheim. In: *Gurvitch*: Essais de sociologie. Párizs é.n. 117. old.

tények „szubsztrátumát” a kollektív tudat állapotai alkotják; ezek valamilyen kapcsolatban állnak a földrajzi környezettel és a népsűrűséggel, és nyomást gyakorolnak az egyénre. A társadalmi tények észlelhető szimbólumokon és intézményeken keresztül figyelhetők meg; ezeket a szimbólumokat és intézményeket áthatják azok az értékek és eszmék, amelyek megvalósítására a kollektív tudat törekszik; a társadalmi tények nem vezethetők vissza egyéni pszichikus élményekre.

Durkheim a tények definíciójához számos kommentárt fűzött. Íme néhány ezek közül. „Nyomatékosan hangsúlyoztuk és minden lehető alkalommal megismételtük, hogy a társadalmi élet teljességgel képzetekből áll” – írta a „Les Règles” második kiadásának előszavában. „A tényeknek egy egész sora tehát egészen különleges tulajdonságokkal rendelkezik: az egyénhez képest külső cselekvés-, gondolkodás- és érzésmódok ezek, melyek kényszerítő erővel rendelkeznek és ennek révén ráerőltetik magukat az egyénre.”⁶ Az anyagi tárgyak, pl. házak, utak, törvénykönyvek, vallási dogmák csupán e kollektív képzetek „jelei”. A tulajdonképpeni társadalmi tények szellemi természetűek: „A közösségként tekintett csoport hiedelmei, hajlamai, szokásai alkotják” őket.⁷ Durkheim határozottan tiltakozik elmélete pszichológiai értelmezése ellen. A kollektív képzetek tökéletesen különböznek az egyéni képzetektől; *sui generis* valóságot alkotnak: a kollektív tudatot. A társadalmi tények „ebben az értelemben külsők az egyéni tudatokhoz képest. . . , ahogyan az életjelenségek megkülönböztető vonásai külsők az élőlényt alkotó ásványi anyagokhoz képest”⁸.

Milyen szerepet tölt be Durkheim szociológiájában a kollektív tudat fogalma? Ez a kollektív tudat nála a valóság sajátos neme, különbözik az egyéni tudattól, az egyén pszichikumán kívül esik, de ugyanakkor nem anyagi természetű.

Durkheim arra törekedett, hogy a szociológiát önálló tudományként alapozza meg, ne pedig a pszichológia felépítményeként. „Ha tehát a szociológia tudománnyá akar válni, akkor ehhez elsősorban saját, kizárólagos tárggyal kell rendelkeznie. . . Ha azonban nem létezik semmi valóságos az egyéni tudatokon kívül, akkor a szociológia saját, specifikus tárgy hiányában magától szertefoszlik. Ebben az esetben a megfigyelés egyetlen hozzáférhető tárgyát az egyén pszichikus állapotai alkot-

⁶ *É. Durkheim*: Les Règles de la méthode sociologique. Párizs 1910. (A továbbiakban: Les Règles.) 8. old.

⁷ Uo., 12. old.

⁸ Uo., XVI. old.

nák, mivel más semmi sem létezik; ezekkel viszont a pszichológiának kell foglalkoznia.”⁹ Okfejtésének eredményeképpen Durkheim arra a meggyőződésre jut, hogy „egyedül a kollektív tudat fogalma teszi lehetővé a szociológiát, mivel ez ad számára saját tárgyat”. Erre az alapra építette fel a pszichikus és a társadalmi tények megkülönböztetését.

Am Durkheim egész művét tekintve, kritikusai és kommentátorai hamar észrevették, hogy szociológiája számára a kollektív tudat fogalma több kárral, mint haszonnal járt, és ha Durkheim mégsem mondott le róla, ennek más oka volt. Éspedig – mint Lacombe írja – „e fogalom lehetővé tette számára bizonyos problémák megoldását, amelyek tulajdonképpen filozófiai kérdések, mint az erkölcs, a vallás, illetve a logikus gondolkodás természetére vonatkozó problémák”¹⁰. A szociológia megalapozásában azonban e fogalomnak szinte semmi haszna sem volt; éppen ellenkezőleg, sok zavart okozott. Durkheim célja – az általa is elfogadott pozitivistá tudománykonceptciónak megfelelően – az első sorban a megfigyelés módszerével dolgozó empirikus szociológia megteremtése. A kollektív tudat két jellemzője volt hivatott arra, hogy lehetővé tegye az *empirikus* szociológiát: függetlensége az egyén pszichikus állapotaitól és külső volta az egyéni pszichikumhoz képest. Durkheim tehát felállítja a tézist: a kollektív tudat külső tárgy. A szociológia csak akkor művelhető empirikus tudományként, ha kutatási objektuma úgy kezelhető, mint az empirikus tudományok által vizsgált dolgok. Nyilvánvaló, hogy a pszichikus élmények nem kezelhetők így. Az egyén lelki életét változó, folytonosan átalakuló állapotok alkotják; ezeket nehéz objektíve megragadni és módszeres megfigyelésnek alávetni. Éppen ezért Durkheim a következő útmutatást adja: „Amikor a szociológus hozzákezd a társadalmi tények valamely területének kutatásához, igyekeznie kell arról az oldalukról megragadni őket, ahol egyéni megnyilvánulásaiktól elszigetelten jelentkeznek.”¹¹ A szociológiai vizsgálat szempontjából számba jöhető anyagok közül kiiktat minden, az egyén személyes élményeire vonatkozó dokumentumot: leveleket, naplókat, életrajzokat stb., s kizárólag olyan anyagok felhasználását tartja megengedhetőnek, amelyekben a kollektív tudat jut kifejezésre (törvénykönyvek, vallási dogmák, etikai normák stb.). Durkheim nemegyszer nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „a társa-

dalmi tények nem csupán minőségüket tekintve különböznek a pszichikus tényektől, hanem más szubsztrátummal is rendelkeznek, nem ugyanabban a környezetben fejlődnek ki, és nem ugyanazoktól a feltételektől függnék”¹². Felvetődik tehát a kérdés: vizsgálhatók-e az ilyen tények „dolgokként”?

A durkheimi szociológia fő módszertani elve pedig éppen ezt írta elő: a társadalmi tényeket úgy kell vizsgálni, „mint dolgokat”. Ugyanakkor azonban Durkheim tiltakozik elvének ontológiai értelmezése ellen. Nem azt állítja, hogy e tények „anyagi természetűek”, ahogyan számos bírálója értette. A tézisnek csakis metodológiai értéke van. A társadalmi tények az egyénhez viszonyítva külsők és pszichikus élményeitől függetlenek, ugyanúgy, mint a természeti tárgyak, tehát vizsgálatukban a külső megfigyelést lehet és kell alkalmazni az introspekción kizárásával. A tézis azonban semmit sem mond a társadalmi anyagi mivoltára vonatkozóan. „Az, hogy a tények bizonyos fajtáját dolgokként kezeljük, nem azt jelenti tehát, hogy a valóság egyik vagy másik kategóriájába soroljuk őket, hanem csak azt, hogy bizonyos intellektuális magatartást tanúsítunk velük szemben.”¹³

A durkheimi módszertani elv a „dolog” fogalmának speciális értelmezésén alapul.¹⁴ „A dolog – írja Durkheim – úgy áll szemben az eszmével, mint az, amit kívülről ismerünk meg, azzal szemben, amit belülről ismerünk meg.” A „dolog” fogalmának ilyen értelmezése mellett a jogrend is dolognak nevezhető. Tekintsünk el most e koncepciónak számunkra kevésbé fontos rejtélyeitől, és tegyük fel a kérdést: lehetséges-e „a kollektív tudat állapotait” dolgokként vizsgálni, azaz alkalmazható-e rájuk a külső megfigyelés?

„Az általunk lefektetett szabály – írja Durkheim – nem rejt tehát magában semmiféle metafizikai koncepciót, semmiféle spekulációt a létezők lényegéről. A szociológusnak csak arra kell törekednie, hogy a társadalmi jelenségeket ugyanazzal a viszonyulással vizsgálja, mint a fizikusok és a kémikusok a maguk tényeit.” Amikor azonban ezekhez az útmutatásokhoz alkalmazkodni kívánunk, számos nehézségbe ütközünk. Az intellektuális viszonyulás ugyanis még nem feltétlenül teszi lehetővé ugyanazoknak a módszereknek az alkalmazását. A természettudományok az észlelés számára közvetlenül hozzáférhető anya-

⁹ É. Durkheim: Le Suicide. IX. old.

¹⁰ R. Lacombe: La méthode sociologique de Durkheim. 59. old.

¹¹ É. Durkheim: Les Règles. 57. old.

¹² Uo., XVI. old.

¹³ Uo., XI. old.

¹⁴ Ennek az értelmezésnek a bírálatát lásd Cz. Znamierowski: Psychologiczna teoria prawa. 50–52. old.

gi tárgyakkal foglalkoznak. Más a helyzet a társadalmi tényekkel, ezek ugyanis a kollektív tudat állapotai. A szociológus csak anyagi megjelölési formáikon keresztül figyelheti meg őket. Így pl. a szolidaritásról mint társadalmi tényről Durkheim a következőket írja: „A társadalmi szolidaritás . . . teljes egészében erkölcsi jelenség, amely önmagában nem hozzáférhető a pontos megfigyelés, még kevésbé a mérés számára . . . Ennélfogva a vizsgálódás elől kibúvó belső tény helyébe bizonyos külső tényre kell behelyettesítenünk (*substituer*), amely amazzal jelképezi, s az elsőt a másodikon keresztül kell vizsgálnunk.”¹⁵ Durkheim úgy véli, hogy ez az eljárás a természettudományoknak is sajátjuk. A tudományos megfigyelés kiindulópontja minden empirikus tudományban az észlelés. A fizikus, aki a hőt vagy az elektromosságot vizsgálja, nem hisz saját érzékleteinek, hanem „a hő vagy az elektromosság által benne kiváltott meghatározatlan érzékleteket a hőmérő vagy az elektrométer mutatójának vizuálisan érzékelhető kilengéseivel helyettesíti be”. Az észlelések biztosítják a tudomány objektivitását. „Mint hogy a dolgok külső képe az észlelés által adott számunkra, röviden azt mondhatjuk: a tudománynak ahhoz, hogy objektív lehessen, az észleléseket, nem pedig az észlelések nélkül megalkotott fogalmakat kell kiindulópontul vennie.”¹⁶

A Durkheim által itt alkalmazott analógiás okoskodás menete a következő. A hő és az elektromosság éppúgy nem érzékelhető, mint a kollektív tudat állapotai. A fizikus, amikor a hőt vagy az elektromosságot kívánja vizsgálni, olyan anyagi tárgyakat figyel meg, amelyekben a hő és az elektromosság észlelhető jelenségeket idéz elő. A fizikus tehát nem hisz bizonytalan érzékleteinek, hanem mérőműszereket alkalmaz. Így kell eljárnia a szociológusnak is. Ennek az eljárásnak a követése azonban a kollektív tudat állapotainak vizsgálatánál komplikációkat okoz egy olyan körülmény folytán, amelyre Lacombe, Durkheim módszerének bírálója hívta fel a figyelmet. Nevezetesen a higanyszlop vagy a mutató mozgása nem egy másnemű valóság szimbóluma, ezzel szemben Durkheim felfogása szerint az anyagi képződmények csak szimbólumai egy másnemű valóságnak.

Úgy tűnik tehát, hogy a társadalmi tényeknek a kollektív tudat állapotaiként való meghatározása lehetetlenné teszi az általános módszertani elv alkalmazását. Az így meghatározott tények ugyanis közvetle-

¹⁵ É. Durkheim: De la division du travail social. Párizs 1922. 66. old.

¹⁶ É. Durkheim: Les Règles. 54. old.

nül nem megfigyelhetők. A megfigyelés számára csupán a kollektív tudat materiális megnyilvánulásai elérhetők. Milyen alapon lehetünk azonban biztosak abban, hogy a kollektív tudat összes állapotainak megvan a maguk anyagi oldala, vagy hogy bizonyos anyagi szimbólumokhoz e tudatnak mindig azonos állapotai rendelődnek hozzá? Könnyen felállítható és védelmezhető az a hipotézis, hogy a kollektív tudatnak nem minden állapota nyilvánul meg észlelhető szimbólumokban, hiszen az egyén pszichikumában és tudatállapotaiban olyan jelenségek is végbemennek, amelyeket csupán az introspekcióból ismerünk, mert semmiféle külső viselkedésben nem nyilvánulnak meg.

Elfogadva azonban, hogy a kollektív tudat valóban létezik, és hogy a társadalmi élet lényegét alkotja, továbbá hogy bizonyos külső szimbólumokban nyilvánul meg, fel kell tennünk a következő kérdést: hogyan képzei el Durkheim azt a megismerési folyamatot, amely a külső megnyilvánulások észlelésétől a társadalmi tényeknek és az őket irányító törvényeknek a megismeréséhez vezet? A megismerési folyamatra vonatkozó döntő kérdés ez: milyen kapcsolatok fűzik a kollektív tudat állapotát észlelhető megnyilvánulásához? A kollektív tudat ugyanis *sui generis* realitás. Az anyagi szimbólum észlelésétől a kollektív tudat állapotaira vonatkozó megállapításhoz vezető értelmezésnek azon törvények ismeretén kell alapulnia, amelyek a szimbólumokat a megfelelő tudati állapothoz rendelik hozzá; s hogy ezek a törvények nem pszichológiai törvények, az Durkheimnek már e kijelentéséből is nyilvánvaló: „Valahányszor valamely társadalmi tény közvetlenül valamely pszichikus ténnyel magyaráznak, biztosak lehetünk benne, hogy ez a magyarázat hamis.”¹⁷

Nos, Durkheim nem jelöli meg az észlelhető szimbólumokra vonatkozó állításoktól a társadalmi tényekre vonatkozó állításokhoz való átmenet módszertani alapját. Bírálói éppen itt látják módszertanában azt a törést, amely általános koncepciójának elméleti megalapozására tett kísérleteit is kudarcra kárhoztatja. Lacombe így határozza meg e kísérletek kudarcát: „Kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy az anyagi tényeknek a szellemi tények nyelvére való lefordítása – amely a durkheimi szociológia nélkülözhetetlen művelete – az emberi természet pontatlan és felületes ismeretén, a köznap tapasztalatokból adódó ismeretén alapul.”¹⁸

¹⁷ Uo., 128. old.

¹⁸ R. Lacombe: Id. mű, 87. old.

A kollektív tudat elmélete az oka annak, hogy Durkheim nem érvényesítette következetesen módszertani alapkoncepcióját. Műveiben nehéz meggyőző bizonyítékot találni arra, hogy az észlelhető anyagi tárgyak valamilyen más, nem-anyagi és nem-pszichikus, vagy ha bizonyos értelemben pszichikus, úgy nem-individuális realitás megnyilvánulásai.

De, mint már hangsúlyoztam, a kollektív tudat koncepciója – amelynek a szociológia alapjátul kellett volna szolgálnia – nem gyakorolt nagy hatást a Durkheim által végzett empirikus vizsgálatokra. Hatása filozófiai és etikai koncepcióiban jelentkezett. A kollektív tudat elméletén alapult Durkheim általános társadalomelmélete is.

Durkheim általános társadalomelmélete „realista”, a szónak az univerzália-vitákban nyert értelmében; a társadalmat ugyanis sajátlagos önálló valóságnak fogja fel. Durkheim a következőképp definiálja a társadalmat a „Les Règles”-ben: „A társadalom nem az egyének egyszerű összege; a társulásuk által létrejövő rendszer, specifikus, saját jegyekkel rendelkező realitás. Kétségtelen, hogy semmi közösségi nem valósulhat meg, ha nincsenek egyes tudatok; ez a társadalom keletkezésének szükséges, de nem elégséges feltétele. Ehhez még az is szükséges, hogy ezek a tudatok társuljanak, összekapcsolódjanak, mégpedig bizonyos módon kapcsolódjanak össze. Ebből az összekapcsolódásból ered a társadalmi élet, következésképpen ebből magyarázható meg. Az egyéni pszichikumok összehalmozódva, egymást kölcsönösen áthatva és egymásba olvadva egy entitást hoznak létre, amelyet nevezhetünk pszichikusnak, de amely új nembe tartozó pszichikus individualitás . . . A csoport másképp gondolkodik, érez és cselekszik, mint ahogy tagjai tennék, ha egymástól elszigeteltek lennének. Ha tehát az egyénektől indulunk, semmit sem érthetünk meg abból, ami a csoportban végbemegy.”¹⁹

Látjuk tehát, hogy ez az elmélet élesen szemben áll Tarde pszichologizáló teóriájával. A társadalom Durkheim számára nem csupán a kölcsönösen egymásra ható egyének komplexuma, hanem magasabb rendű valóság, egyének felett álló, specifikus jegyekkel bíró entitás. „A társadalom nem valamiféle illogikus vagy alogikus, inkonzisztens, fantasztikus lény, aminek gyakran tartják. Épp ellenkezőleg, a kollektív tudat a pszichikus élet legmagasabb rendű formája, mivel a tudat tudata. Az egyéneken kívül és az egyének felett elhelyezkedve a dol-

gokat csak a maguk állandó és lényeges aspektusaiban látja, eszmékben kristályosítva ki őket . . . A társadalom jobban és messzebbre lát, mint az egyes ember.”²⁰

Az egyéni pszichikumok, társadalommá egyesülve, kollektív pszichikumká olvadnak össze, amely létrehozza a társadalmi tények lényegét alkotó kollektív képzeteket: a vallást, a jogot, a nyelvet, a művészetet, az erkölcsöt stb. Ennélfogva ezek a tények jellegüket tekintve külsők, objektívek, nyomás és kényszer kifejtésének erejével felruházott „dolgokként” lépnek fel az egyénnel szemben.

■ *Társadalmi morfológia*

A társadalmi tudat az egyének csoporttá egyesülése során alakul ki, s létrejöttének folyamatát annak a „bázisnak” a jellege határozza meg, melyen végbemegy. Ez a bázis – általánosságban megfogalmazva – a környezeti feltételeknek és a társadalommá egyesülő emberek öröklött jegyeinek együttese. A szociológusok hol biológiai, hol földrajzi és demográfiai tényezőkben keresték. Durkheim a társadalmi élet és a bázis közötti összefüggés magyarázatára saját elméletet dolgozott ki, melyet társadalmi morfológiának nevezett el. Íme fő tézisei: „A társadalmi élet bizonyos, nagyságában és formájában meghatározott bázison zajlik le. Ezt a bázist a társadalommá egyesülő emberek tömege, a földterületen való eloszlásuk módja, s a kollektív emberi viszonyokra hatást gyakorló különféle dolgok jellege és elrendezése alkotja. Attól függően, hogy a népesség csekély vagy nagyszámú, hogy városokba tömörült vagy falvakban szétszórt, hogy miként építi városait és házeit, hogy szűkebb vagy tágasabb a társadalom által elfoglalt terület, a területet körülvevő határoktól és a rajta átvezető közlekedési utaktól függően, mindezekről és még más tényezőktől függően az egyik társadalmi bázis különbözik a másiktól. Másrészt a bázis konstitúciója közvetlenül vagy közvetve befolyást gyakorol minden társadalmi jelenségre, hasonlóan ahhoz, ahogy a pszichikus jelenségek is közvetett vagy közvetlen kapcsolatban vannak az egyén agyának állapotával.”

Metaforával élve, Durkheim gondolatát a következőképpen adhatnánk vissza: az egyén tudata idegrendszerének és szervezetének anyagi bázisán alakul ki. A tudat magasabb rendű fajtáját, a kollektív tudatot

¹⁹ É. Durkheim: Les Règles. 103. old.

²⁰ É. Durkheim: Les Formes élémentaires de la vie religieuse. Párizs 1925.

létrehozó társadalomnak is kell valamilyen anyagi bázissal rendelkeznie e folyamathoz. Ezt a bázist a földrajzi feltételek – azaz a társadalmat alkotó egyének által lakott terület jellemzői –, továbbá az egyének demográfiai jellemzői, létszámuk, koncentráltóságuk stb. alkotják. Durkheim a társadalmi morfológia eszméjét közelebbről így fogalmazta meg: „A társadalmi bázis jellege nem kizárólag a politikai társadalom egész tömegét alkotó elemek számától, kisebb vagy nagyobb távolságuktól, az így keletkező csoportosulás külső alakzatától függ; mindazonáltal figyelembe kell venni az egyes elemi csoportoknak – melyek összekapcsolódásából a társadalmi egész létrejön – a tömegét, sűrűségét, földrajzi alapjukat is. A társadalmi élet ugyanis szükségképpen egész más formát ölt attól függően, hogy milyenek ezek a csoportok, népesek-e vagy sem, miképpen alakultak ki, helyezkednek el, kapcsolódnak egymáshoz, milyen anyagi formákat vesznek fel. Ez okból a társadalmi morfológia körébe soroltuk a városi és falusi települések demográfiájának és geográfiájának összes kérdését.”

Durkheim társadalmi morfológiájának alapfogalmai: a társadalom volumene és sűrűsége. Mit ért Durkheim ezeken a fogalmakon, melyeknek jelentős hatást tulajdonít a kollektív képzetek kialakulására? A társadalom volumene egyszerűen „a társadalmi egyedek száma”, azaz a társadalom lélekszáma. A sűrűség viszont kétféle lehet: anyagi sűrűség, azaz a demográfiai népsűrűség – a társadalom tagjainak egymástól kisebb vagy nagyobb fizikai távolságra való elhelyezkedése, továbbá a kisebb vagy nagyobb természetes szaporulat –, és erkölcsi vagy dinamikus sűrűség, azaz a társadalom tagjai közötti kapcsolatok és érintkezések mennyisége. „A dinamikus sűrűség azonos volumen mellett úgy határozható meg, mint az egymással ténylegesen nem csupán kereskedelmi, hanem erkölcsi kapcsolatban is álló egyének számának függvénye, tehát az olyan egyéneké, akik nemcsak szolgáltatásokat végeznek egymás számára vagy versenyben állnak egymással, hanem közös életet élnek... Az erkölcsi sűrűség nem növekedhet, ha egyidejűleg nem nő az anyagi sűrűség is, úgyhogy ez utóbbi az előbbinek mércéjéül szolgálhat. Nem szükséges kinyomozni, hogy melyik melyiknek oka; elegendő megállapítani, hogy elválaszthatatlanok egymástól.”

A társadalmi sűrűség az anyagi és az erkölcsi sűrűség összekapcsolódásából jön létre. A sűrűség fogalmának Durkheimnél fontos szerepe van a társadalmi fejlődés elméletében, valamint az egyes társadalmi jelenségeket és folyamatokat magyarázó elméletekben.

■ A társadalmi kötelék

és a társadalmi fejlődés elmélete

A társadalmi morfológia azzal foglalkozott, hogy milyen hatást gyakorol a külső bázis a társadalmi élet formáira és lefolyására. Durkheim azonban rendszere kiépítésének első lépéseitől kezdve felvetett egy kiemelkedő fontosságú kérdést, amelyre a szociológia mindmáig nem talált teljesen kielégítő választ. Ez a kérdés a társadalom belső kohézióját fenntartó erőkre és tényezőkre vonatkozik. Erre a kérdésre a társadalmi változásokat előidéző tényezők problémájával együtt már első művében – „De la division du travail social” – megpróbált választ adni. A társadalomban változást előidéző és a társadalom haladását eredményező alapvető tényező a fokozódó munkamegosztás és a specializálódás. De milyen erők tartják fenn a közösség belső kohézióját? A primitív társadalmakban a „mechanikus szolidaritás”, amely azt jelenti, hogy az egyén vakon aláveti magát a hagyomány és a közvélemény parancsaiban kifejeződő kollektív akaratnak. Ezekben a társadalmakban a munkamegosztás még kezdeti stádiumban van, következésképpen az egyes embereknek nincs egyéniségük, és nincs köztük differenciálódás. A társadalom tagjai – minthogy az önállóságnak és az egyéni nézeteknek nincs alapjuk – mechanikusan alávetik magukat egy olyan büntetésrendszernek, amely mindenkit sújt, aki megszegi a kollektív akarat parancsait és sérti a kollektív érzéseket.

A modern társadalmakban a munkamegosztás és a messzemenő szakmai specializálódás létrehozta a személyes képességekből és egyéni eredményekből táplálkozó individualizmust. A specializálódás maga után vonja a végrehajtott cselekedetekért való felelősséget is, ami megint csak hozzájárul az individualizmus fejlődéséhez. Az ilyen társadalom belső kohézióját az „organikus szolidaritás” biztosítja. Ez a kölcsönös szolgáltatás szükségleten alapul, azon, hogy a társadalom komplex gépezetté válik, amelynek összes fogaskerekei szükségképpen egymásba kapaszkodnak. Így a fokozódó munkamegosztás a közösség belső kötelékének átalakulásához vezet.

Felvetődik a kérdés: milyen erők idéznek elő változásokat a társadalmi munkamegosztásban? Durkheim élesen bírálja az utilitaristák téziséit, amely szerint a munkamegosztást és így a társadalom fejlődését is az egyének nagyobb haszonra, nagyobb gazdagságra irányuló törekvése idézi elő. Bírálja a pszichologizmus elméletét is, amely a társadalmi jelenségeket motívumokra, törekvésekre, vágyakra vissza-

vezetve magyarázza. Az ő érvelése a következő: az emberek többsége nincs tisztában azokkal az előnyökkel, amelyeket az új találmányokból és alkalmazásukból eredő fokozódó munkamegosztás hozhat számára. A munkamegosztás előrehaladását nem kíséri boldogság vagy kellemes érzés, épp ellenkezőleg, igen gyakran kellemetlennek érzik. Az anyagi javak élvezetéből eredő kellemességérzésnek van bizonyos szintje, küszöbe. E küszöb elérése után a haladás óhatatlanul megtorpanna, ha a kellemességérzéstől függne. A valóságban azonban nem így van. A haladás mércéje a társadalom egészének boldogsága, és a társadalom akár az egyének nagy szenvedései árán is e cél felé tör. A munkamegosztás változásainak okait a társadalom morfológiai tényezőiben kell keresni, jelesül a társadalmi sűrűség növekedésében. Ez eredményezi, hogy az egyéneknek a létért való küzdelemben differenciálniuk kell munkájukat, a szolgáltatások és a termelt javak fajtáit, amennyiben életüket fenn akarják tartani.

Az általános elmélet magyarázó értékét jobban érthetővé teszi monografikus vizsgálatokban, mindenekelőtt az öngyilkosság mint társadalmi jelenség vizsgálatában való alkalmazása. Az öngyilkosságról szóló tanulmány megmutatja, hogyan alkalmazta elméletét Durkheim olyan jelenségek magyarázatára, amelyek, úgy tűnhetne, a legnagyobb mértékben individuális jellegűek.

Mindenekelőtt elveti azt a nézetet, hogy az öngyilkosság olyan szándékos önmegsemmisítő aktus, amelyet pszichopatologikus, faji, földrajzi vagy pedig pszichikus tényezők (utánzás, boldogtalanság stb.) határoznak meg. A szociológiai elemzés mindezeknek a hipotéziseknek az elvetését követeli. Az öngyilkosság társadalmi jelenség, amelyet annak a társadalmi csoportnak a vonásai határoznak meg, amelyhez az öngyilkos tartozik. Durkheim e vizsgálatokban nagymértékben alkalmazta a statisztikai módszert, és a statisztikai adatok alapján bizonyos törvényszerűségeket állapított meg, majd ezeket szociológiailag értelmezte.

A statisztika azt mutatja, hogy a legtöbb öngyilkosságot szabadgondolkodók követik el. Második helyen következnek a protestáns vallási csoportok; kevesebb az öngyilkosság a katolikusok, s legkevesebb a zsidók körében. Ennek az összefüggésnek a lényege nem a vallási dogmák tartalmában rejlik. Az öngyilkosság okai e vallási csoportok belső integrációjában keresendők. A protestantizmus individualisztikusabb jellegű, mint a katolicizmus, és vallási csoportjai bensőleg kevésbé összeforrottak. Ez arra vezet, hogy tagjaik egymástól erősebben elszí-

getelődnek, és könnyebben követnek el öngyilkosságot. Más vallási csoportok tagjaikat szoros együttélési formákba fogják össze, erősebb támaszt és nagyobb erőt adnak számukra, amely az összeforrott csoport erejéből származik, s így itt az öngyilkosságok ritkábbak.

Durkheim az öngyilkosságokat a következőképpen osztályozta: 1. Egoista öngyilkosság, amelyet az egyének a csoporttól való elkülönülése idéz elő. Ilyen típusú öngyilkosságot leggyakrabban olyanok követnek el, akik nem tartoznak semmiféle vallási csoporthoz, valamint akik nem élnek családi közösségben, marginális egyének. 2. Anómiás öngyilkosság, amelyet a társadalmi csoportok hirtelen dezorganizálódása, belső kötelékük felbomlása vált ki. Anómiának nevezi Durkheim a társadalmi közösségeket összefogó normák és kötelek felbomlását. Az öngyilkosságoknak ez a típusa gazdasági válságok, politikai megrázkódtatások stb. idején fordul elő. 3. Altruista öngyilkosság, amely abból származik, hogy a társadalmi csoport az egyént oly mértékig magába olvasztja, hogy az elveszíti saját individualitásának érzését, és a csoportért való önfeláldozás evidens cselekedetté válik. Az ilyen típusú öngyilkosság a mechanikus szolidaritás összefűzte csoportokban fordul elő, tehát primitív társadalmakban, katonai alakulatokban, politikai szervezetekben stb. (pl. az elmúlt világháborúban a japán kamikaze-pilóták és eleven torpedók).

Durkheim tehát arra a következtetésre jut, hogy „a társadalom pillanatnyi erkölcsi konstitúciója határozza meg az öngyilkosságok számát. Minden társadalomban létezik egy bizonyos energiával rendelkező kollektív erő, amely az egyéneket öngyilkosság felé hajtja . . . Minden társadalomnak – morfológiai struktúrájának és erkölcsi konstitúciójának megfelelően – megvan a maga kollektív hajlama öngyilkossági aktusok elkövetésére, és ez a kollektív hajlam határozza meg az egyéni öngyilkossági hajlamokat, nem pedig fordítva.”

Durkheim monográfiája nagy hatást gyakorolt a szociológiai kutatók fejlődésére. Példát mutatott arra, hogyan használható fel a társadalmi tények statisztikai vizsgálata szociológiai elemzés alapjaként, s ugyanakkor mintául szolgált a szociológiai elmélet alkalmazására a látszólag merőben individuális tények és cselekedetek magyarázatában.

Amint már az előző fejezetben, a társadalmi életet pszichológiai-kulturális tényezőkkel magyarázó elméleteknél rámutattunk, Durkheim a vallást a társadalmi élet alapvető alkotóelemének tekintette. A vallási jelenségek vizsgálatára és magyarázatára óriási erőfeszítéseket tett, s valláselmélete erős hatással volt a vallástudományra.

Durkheim elvet minden olyan elméletet, amely a vallást az istenbe vagy természetfeletti erőbe vetett hitként definiálja. Durkheim szerint a vallás „szakrális dolgokra vonatkozó hitek és cselekmények egységes rendszere, azaz olyan hiteké és cselekményeké, amelyek az egyháznak nevezett erkölcsi közösségbe fűzik össze mindazokat, akik magukénak vallják őket”. E definíció alapja a dolgoknak szakrálisakra és profánokra való felosztása. Minden vallás gondosan megkülönbözteti azt, ami szakrális, attól, ami profán. A szakrális dolgokat bűn vagy szentségtörés elkövetésének terhe mellett nem szabad profán dolgok gyanánt kezelni. A vallás funkciója az, hogy szabályozza az ember viszonyát a szakrális dolgokhoz. Ez a funkció számos alakban jelenik meg: a szakrális helyek térbeli elkülönítésében, a szakrális dolgokkal való kontaktuskeresés idejének kijelölésében, a szertartások megállapításában, amelyek keretében ez a kontaktus megvalósul stb. A vallásos élet különböző formáit elemezve Durkheim arra a következtetésre jut, hogy a szakrális dolgok (Isten) magának a társadalomnak a megszélyesülései, s hogy a vallás társadalmi funkciójának lényege a társadalmi szolidaritás megteremtése, fenntartása és megszilárdítása. Minden olyan ünnepély tehát, amely az embereket avégből gyűjti egybe, hogy bennük egységes társadalmi élményeket és érzéseket váltson ki, hogy megerősítse az őket összefűző kötelékeket – vallási tevékenység. A vallás a társadalmi élet elsődleges, elemi jelensége, konstitutív tényezője. Az ember a vallás által jut el a társadalomhoz, a vallás teremti meg és tartja fenn a társadalmat minden történeti korszakban.

Ez a szociológiai valláselmélet nem mentes a pszichologizmustól. Nyilván elfogadhatjuk, hogy a vallás parancsai, dogmái és szertartásai az egyénen kívül eső tények, objektívek és függetlenek az egyén pszichikus élményeitől. A vallás társadalmi hatásmechanizmusa azonban vallásos élményeken, a szertartásokban és a kultuszban való részvételen, a szakrális dolgok tisztelésén át, tehát a társadalom tagjainak pszichikumában végbemenő folyamatok révén érvényesül. Itt egyé-

ként a pszichologizmus és a szociologizmus egész polémiájának alapkérdéséhez jutunk el: milyen mechanizmus útján érvényesül a társadalmi jelenségek hatása az egyénre, mi a pszichikus élményeknek és a társadalmi jelenségek szubjektív értelmezésének jelentősége a társadalmi életre nézve? Ezekre a kérdésekre a későbbiekben még visszatérünk.

■ *Az erkölcs és a filozófia elmélete*

Durkheim a valláshoz hasonlóan értelmezi az erkölcsöt, a filozófiát és a tudományt is. Az erkölcsi normák és parancsok a kollektív tudat alkotásai. Egyetlen filozófus sem fogalmazhat meg önkényesen és erőltetett a társadalomra erkölcsi normákat. E normák megalkotása az öszszesség, nem pedig az egyén funkciója. Az egyén által kigondolt erkölcsi parancsokat – ha nincsenek összhangban a kollektív tudat tendenciáival – sohasem fogadják el. A tudományos etika csak az erkölccsel foglalkozó tudomány lehet, szociológiai módszerekkel vizsgálhatja az erkölcsi normák keletkezését a társadalmakban, de ilyen normákat meg nem állapíthat. A társadalom mint egész határozza meg, mi erkölcsös az egyén cselekedeteiben és magatartásában. „Kant posztulálta Istent, mivel e hipotézis nélkül az erkölcsiség érthetetlen lenne. Én az egyénektől specifikusan különböző társadalmat posztulálok, mivel ellenkező esetben az erkölcsiségnek nem lenne tárgya, a kötelességnek fogódzópontja.”

Durkheim szociológiai elméletei szolgáltatták filozófiai rendszere és tudományelmélete elvi alapjait is. Úgy vélte, hogy a kollektív tudat elmélete minden filozófiai probléma megoldását lehetővé teszi számára. Azt tartotta, hogy szociológiája alapján tudományosan lehet tárgyalni a filozófia olyan területeit, mint az etika, az esztétika és az ismeretelmélet. Az erkölcsi és esztétikai normák a társadalmi csoportokban keletkező meghatározott társadalmi jelenségek, és e csoportok kontextusában magyarázhatók. Hasonlóképpen az ismeretelmélet és a tudományelmélet problémáit is annak a társadalomnak kontextusában vizsgálhatjuk, amelyben létrejönnek. A tudomány és a filozófia alapfogalmait ugyanis kollektív képzetek. Az olyan fogalmak, mint tér, idő, erő, ok stb., a társadalmak történeti produktumai; a világról alkotott képzetek, amelyek a különböző társadalmakban és kultúrákban mások és mások. Durkheim tehát arra törekedett, hogy szociologisztikus előfeltevései alapján építse fel a filozófiát és a tudományelméletet.

Mint már mondtuk, Durkheim hatása erős és tartós volt. Az a tény, hogy művei ma is egyre újabb kiadásokban jelennek meg, és egyre újabb nyelvekre fordítják le őket, gondolatainak életerejéről tanúskodik. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy hatása nem azokból az eszmékből ered, amelyek az ő számára a legkedvesebbek és legfontosabbak voltak. Nem állta ki a kritikát sem a kollektív tudat, sem a kollektív képzetek elmélete, ugyanígy a társadalmi tényekről adott definíciója és módszerének alapelvei sem. Homályos megfogalmazásai sok félreértésre adtak okot. Némelyek úgy vélték, hogy Durkheim szociológiája közel áll a történelmi materializmushoz. Ez az álláspont jut kifejezésre G. Kagan cikkében is, amely „Durkheim és Marx” címmel a „Przeгляд Socjologiczny” VIII. kötetében jelent meg. Ez azonban félreértés; Durkheim maga is állhatatosan elhatárolta magát ettől a közeledéstől. A kritikák mindenekelőtt a kollektív képzetekre és a kollektív tudatra – mint sem pszichikus, sem anyagi realitásra – vonatkozó koncepcióját vették célba. Támadások érték társadalomelméletét is, minthogy a társadalom Durkheim szociológiájában szinte misztikus lényvé, valamiféle érző és gondolkodó, az egyéneket saját törvényei szerint kormányzó személyes istenné vált. Nem állta ki a kritikát a vallásról mint a társadalmi élet alaptényezőjéről kidolgozott elmélete sem; az archeológiai kutatások feltárták, hogy voltak olyan korok, amikor a társadalmi csoportok, fejlődésük igen korai szakaszaiban, nem ismerték a vallást. A szociologizmus általános koncepciója és éles szembenállása a pszichologizmussal azt az ellenvetést váltotta ki, hogy a vita elsősorban a szemben álló felek által használt nyelvezet pontatlanságából és homályosságából ered; hogy a társadalmi jelenségeknek kizárólag a pszichikus élményekre való visszavezetése leegyszerűsítés, de a pszichológia nyelvének kiküszöbölése ugyancsak vágy leegyszerűsítésekhez vezet, vagy egy sajátos mágikus felfogáshoz, melyben a társadalom, mint *sui generis* realitás közvetlen módon hat az emberek cselekvéseire.

Mi alapult tehát Durkheim hatása? Nos, a vallásra vonatkozó empirikus vizsgálatain, az olyan jelenségek monografikus vizsgálatán, mint az öngyilkosság, mindenekelőtt pedig széles körű vizsgálatok megszervezésén a humán tudományok valamennyi területén és a szociológiai módszernek ezekben való alkalmazásán. Durkheim szociológiájában egy gondolat bizonyult rendkívül termékenynek: az, hogy

az emberi kultúra minden szférája meghatározott társadalmi csoportokban jön létre, s eredetét és fejlődését az e csoportokban működő társadalmi erők, a csoportok belső rendszere és intézményei határozzák meg.

Mint már említettük, Durkheim alapította és adta ki a „L'Année Sociologique” című szociológiai folyóiratot, mely iskolájának orgánumává vált, valóságos gyűjtőlencsévé, amely összegyűjtötte a humán tudományok legkülönbözőbb területein a durkheimi elméleti alapelvek szerint dolgozó kutatók erőfeszítéseit. Ugyanakkor Durkheim hatásának és az általa alapított iskola kisugárzásának fő közvetítőjévé lett. A folyóiratnak Durkheim általános koncepciójának megfelelő állandó rovatai voltak. Szerkezete Durkheim érdeklődési köréről és az irányítása alatt folyó munkálatok kiterjedtségéről is tanúskodott.

A folyóirat tartalma a következő rovatok szerint tagolódott:

I. Általános szociológia: 1. társadalomfilozófia, 2. pszichológia és szociológia, 3. a szociológiai tanok története, 4. módszertan, 5. a különböző kultúrák vizsgálata, 6. faj és társadalom.

II. Vallásszociológia: 1. vallásfilozófia és valláspszichológia, 2. a primitív társadalmak vallási rendszerei, 3. nemzeti vallási rendszerek, 4. univerzalisztikus vallási rendszerek, 5. másodlagos csoportok (szekták) vallási rendszerei, 6. különleges kultuszok, 7. népi hiedelmek és cselekmények, 8. a halottakkal kapcsolatos hiedelmek és cselekmények, 9. mágia, 10. rítusok, 11. mítoszok, legendák, mesék, dogmák, 12. a vallás szervezeti formái.

III. Erkölcs- és jogszociológia: 1. jog és erkölcs, 2. jogrendszerek és erkölcsi rendszerek, 3. házasság és családszervezet (család, házasság, nők helyzete, nemi erkölcs), 4. a másodlagos csoportok szervezete, 5. politikai szervezet (állam, a politikai szervezetek típusai), 6. tulajdonjog, kötelmi jog, 7. büntetőjog, 8. bírósági szervezet, eljárás, 9. nemzetközi jog, nemzetközi erkölcs.

IV. Kriminálpszichológia és erkölcsstatisztika: 1. a bűnözés általában, 2. bűnözés országok, gazdasági körülmények, felekezetek, életkor és nem szerint, 3. a bűnözés és immoralitás különböző formái, 4. a megtorlás rendszerei.

V. Gazdaságszociológia: 1. általános tanulmányok, 2. gazdasági rendszerek (struktúrájuk), 3. a gazdasági rendszerek működése, 4. a termelés fajtái, 5. a termelés rendszerei, 6. a termelés formái, 7. a termelés funkcionálása, 8. gazdasági osztályok, 9. az elosztás intéz-

ményei, 10. az elosztás morfológiája, 11. az elosztás működése, 12. a gazdasági tények és másfajta tények viszonya.

VI. Társadalmi morfológia: 1. a társadalmi élet földrajzi alapjai, 2. a népesség általában, 3. migrációs mozgalmak, 4. városi és falusi települések, 5. gazdaságföldrajz.

VII. Egyéb: 1. nyelv és írás, 2. technológia, 3. esztétika.

Amint az áttekintésből láthatjuk, a durkheimi szociológia elvi alapjaiból kiinduló kutatások szinte a humán tudományok egész területét felölelték. Valóban, sikerült folyóirata köré tömörítenie sok humán tudomány képviselőit, akik valamennyi említett területet úgy fogták fel, mint a társadalmi tények egyes területeit, és azokra a szociológiai módszert alkalmazták. Ebből egyébként szintén félreértés adódott: a szociologizmust a „szociológiai imperializmus” megnyilvánulásának tekintették, ami abban áll, hogy a szociológiai módszert alkalmazzák a humán tudományok ténycinek vizsgálatára. Durkheim erőfeszítésének eredményeképpen a szociológia megszűnt a társadalom fejlődésére és struktúrájára vonatkozó spekulációk halmaza lenni – ami sok más rendszerben volt –, s empirikus tudománnyá vált, amely a meghatározott csoportok produktumaiként definiált és e csoportok struktúrája és életkörülményei által determinált tények különböző területeit kutatja. De noha a folyóirat és alapítója körül sok kitűnő szerző csoportosult, akik óriási munkát végeztek, imponáló mennyiségű anyagot és monografikus feldolgozást produkáltak, a durkheimi iskola szociológiájára ránehezedtek a mester metafizikai koncepciói. Azt mondhatjuk, hogy amennyiben Durkheim iskolájában és saját műveiben fontos tudományos eredmények születtek, ezeket nem filozófiai alapkoncepciói révén, hanem e koncepciók ellenére vagy azoktól függetlenül érték el.

A francia szociológia kifejlődése a XVIII. században kezdődött. A francia társadalmi gondolkodás fejlődésének alapját sok gondolkodó és filozófus rakta le. A modern francia szociológiai iskolát azonban Durkheim teremtette meg. E tény minden kétségen felül áll. A „L'Année Sociologique” körül tömörülő tanítványai és munkatársai, akik később a francia egyetemeken különböző tudományágak művelőiként szereztek katedrát, eszméit és módszereit közvetítették más tudományokhoz is. Durkheim hatása jelentkezett a történetírásban, a nyelvtudományban, az etnológiában, a vallástudományban, a pedagógiában és a filozófiában.